

Falusné Szikra Katalin

Az értelmiség anyagi helyzete a rendszerváltásban

A lakosság nagy részének az életszínvonala hazánkban jelentősen romlott az utóbbi években, életfeltételei megnehezültek. Ez vonatkozik az értelmiségre is. De hogy alakult az értelmiség relatív, más rétegekéhez viszonyított helyzete? Hogyan alakult a Kádár rendszerben és hogyan azóta? Romlott vagy javult a rendszerváltással? Ezekre a kérdésekre próbálunk a statisztikai adatok rendelkezésre állásának meglehetősen szűk korlátai között választ adni.*

A második világháború előtti Magyarországon az értelmiség nagy része anyagi helyzete szerint a középréteghez tartozott, életkörülményei sokkal kedvezőbbek voltak a munkásokénál, vagy a parasztokénál. Keresetük a fizikai dolgozók keresetének többszörösét tette ki. A mérnökök pl. két-háromszor annyit kerestek, mint a szakmunkások.

Már közvetlenül a II. világháború befejeződése után jelentős volt a nivellálódás. A szellemi foglalkozásuk kereseti pozíciójának nagymértékű romlása azonban 1949 és 1956 között következett be. Hét év alatt a műszaki dolgozók keresetének az emelkedése 20 százalékponttal maradt el a munkásokétól. Az 1956-os felkelés leverését különösen erős nivellációs hullám követte. Az 1957. évi központi bérrendezés során a munkások bérét 14—32 %-kal, a műszaki dolgozókéét azonban csak 8—12 %-kal növelték. A nem vezető beosztású mérnök csak 31 %-kal keresett többet a szakmunkásnál, hasonlóképpen csökkent a vezető állásúak relatív keresete is. A tendencia csupán 10 év múlva, az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése során fordult meg, de csak egészen rövid időre. Az 1972-ben kezdődött visszarendeződéssel párhuzamosan újra a nivelláció kerekedett felül. Megjelent egy minisztertanácsi utasítás, mely a nem fizikai dolgozók bérének növelését csak a fizikai munkások bérnövelésének a mértékéig engedélyezte. Az 1980-as évek elején a beosztott mérnök már csak 25 %-kal keresett többet, mint egy szakmunkás.

* Az anyagi helyzet változásait általában csak a kereset változásán keresztül tudjuk megközelíteni, és gyakran kénytelenek vagyunk az értelmiség keresete helyett a szellemi dolgozókéval beélni. Ez a kategória a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező nem fizikai dolgozókat is magában foglalja.

1. táblázat

Kereseti arányok a beosztás szerint a népgazdasági átlag százalékában

	1972	1977	1982
Vezetők	208	188	187
Irányítók	138	135	134
Felsőszintű szakemberek	138	130	129
Középszintű szakemberek	104	100	95
Alsószintű szakemberek	99	88	86
Ügyviteli alkalmazottak	79	75	79
Szellemi foglalkozásúak együtt:	115	113	112
Szakt munkások	106	108	104
Betánított munkások	83	85	86
Segéd munkások	79	71	75
Nem mezőgazdasági fizikaiak együtt:	93	94	95
Mezőgazdasági fizikaiak	93	94	94
Összesen:	100	100	100

Forrás: A keresetek színvonala, szóródása és kapcsolata a családi jövedelmekkel, KSH, 1986.

Különösen nagy mértékben romlott a költségvetési szektorban, ezen belül az egészségügyben, az oktatásban és a kulturális szférában dolgozók relatív helyzete.

2. táblázat

Egyes szellemi foglalkozásúak keresete a segéd munkások keresetének százalékában (1972—1982) (Segéd munkás = 100 %)

Foglalkozás	Férfi		Nő	
	1972	1982	1972	1982
Orvos, gyógyszerész	194	190	220	-
Tanár	179	164	182	176
Tanító, óvónő	135	123	147	141
Segéd munkás	100	100	100	100

Forrás: KSH 1972: A keresetek színvonala, szóródása és kapcsolata a családi jövedelemmel 1972-ben. 56—57. o.; 1982: A keresetek színvonala, szóródása és kapcsolata a családi jövedelemmel 1982-ben. 101. o.

A 80-as évek elejétől megfordulni látszik a tendencia. Az értelmiség jelentős részének javulni kezd a helyzete. Igaz, inkább csak viszonylagosan, relatíve, mivel mint minden bérből és fizetésből élő rétege, foglalkozási csoporté, az értelmiség reálbére is csökkent 1979 és 1986 között. De míg a fizikai munkások reálbérindexe 92,5 %-ra, a szellemi foglalkozásúaké „csak” 97,1 %-ra csökkent. (KSH. A lakosság jövedelme és fogyasztása

1987. 51. o.) Ez a javulás azonban elsősorban a vezető állásúak körében ment végbe. Míg a nagyvállalati felső vezetők jövedelme „megugrott”, a nem vezető állású diplomások relatív — a fizikai dolgozókéhoz viszonyított — keresete csak kis mértékben és csak az anyagi szférában javult. 1983 és 1986 között az évi átlagos nominális keresetnövekedés 7,13 % volt, ezzel szemben az iparvállalati felső vezetők keresete évi 17,69 %-kal nőtt. Ezen belül a „K” kategóriájú vállalatok igazgatói évi 22,6 %-kal. Ugyanezen idő alatt a vállalati ügyintézők nominál keresete — az ügyintézők közé tartoznak a nem vezető állású diplomások is — csak évi 8,57 %-kal, a vállalati kutatóké pedig 6,11 %-kal lett nagyobb.

3. táblázat

A keresetek átlagos évi növekedése az iparban beosztás és vállalatnagyság szerint 1983 és 1986 között (százalék)

	Vállalati kutatók	Ügyintézők	Termelés irányítók	Közép- felső v e z e t ő k
ipar egésze	6,11	8,57	8,94	10,62 17,69
	Főosztály- vezető	Igazgató- helyettes	Igazgató	
„K” vállalatok	-	21,2	22,6	
„A” vállalatok	10,2	17,6	17,0	
„B” vállalatok	9,9	15,0	16,6	

Forrás: ÁBMH 1986 májusi reprezentatív adatfelvétel.

A költségvetési szférában tevékenykedő diplomások relatív helyzete tovább romlott. 1986-ban az itt dolgozó szellemi foglalkozásúak átlagkeresete csupán 93 %-át tette ki a vállalati szellemi dolgozókénak, miközben a költségvetési szféra szellemi dolgozói között sokkal nagyobb a felső fokú végzettségűek aránya. Ugyanakkor akárcsak más rétegek tagjainak, az értelmiségnek is megnövekedett a lehetősége arra, hogy külön munkák vállalásával, a „második gazdaságból” szerzett keresettel egészítse ki jövedelmét.

Az értelmiség anyagi helyzete a Kádár-rendszer felbomlása óta

A Kádár-féle össznépi konszenzus egyik legfontosabb eleme az értelmiséggel kötött iratlan egyezség volt. Különösen a nyolcvanas években a rendszer jelentős gesztusokat tett az értelmiség felé, ami — bizonyos mértékig — anyagiakban is megmutatkozott. A szellemi dolgozók diszpreferálása a fizikaiakhoz képest kétségtelenül enyhült. A szellemi foglalkozásúak relatív helyzetének javulása — mint szó volt róla — már a rendszerváltás előtt, a nyolcvanas években megkezdődött. 1985 és 1989 között a fizikai foglalkozásúak nominál bére 1,6-szorosára, míg a szellemi foglalkozásúaké 1,9-szeresére emelkedett. Ez jelentős különbség.

4. táblázat

A teljes munkaidőben foglalkoztatottak havi átlagbérének változása (%)
Előző év = 100

Év	Szellemi foglalkozásúak	Fizikai	Összesen
1985	112,6	108,6	109,7
1986	108,9	106,5	107,4
1987	110,1	107,1	108,5
1988			
1989	117,4	115,8	117,0
1990*	139,6	126,6	125,1
1991*	129,6	125,9	127,4

* Az anyagi ágakban foglalkoztatottaknál

5. táblázat

A teljes munkaidőben foglalkoztatottak havi átlagkeresetének változása (%)
Előző év = 100

Év	Szellemi foglalkozásúak	Fizikai	Összesen
1985	112,1	108,2	109,3
1986	109,5	106,6	107,8
1987	110,2	107,1	108,6
1988			
1989	119,5	115,5	117,9
1990*	133,8	130,4	129,0
1991*	128,5	126,0	127,2

* Az anyagi ágakban foglalkoztatottaknál.

Forrás: Foglalkoztatottság és kereseti arányok és Az anyagi ágak munkaügyi jellemzői
 1991 I—IV. negyedév. KSH

Több jel valószínűsíti, hogy a diplomások bére legalább olyan gyorsan, illetve gyorsabban nőtt, mint a szellemi foglalkozásúak felsőfokú végzettséggel nem rendelkező csoportjaié.

Mivel az egyes rétegek fogyasztásának az összetétele, a „fogyasztási kosara” különböző, valószínűbb képet kapunk életszínvonaluk alakulásának a különbségéről, ha nem a nominál, hanem a reálbérük változásait vetjük egybe. Esetünkben a szellemi foglalkozásúaknak a saját fogyasztói árindexe alapján számított reálbér indexét hasonlítjuk össze a fizikai foglalkozásúak ugyancsak saját árindexük alapján számított reálbér mutatójával (6. táblázat).

Mint a táblázatból kitűnik, míg a fizikai foglalkozásúak reálbére 1970 és 1988 között 6,9 %-kal nőtt, a szellemi foglalkozásúaké lényegesen nagyobb mértékben, 17,9 %-kal. Ezen belül 1980-ig a fizikai foglalkozásúak reálbére nőtt gyorsabb ütemben, mintegy 22 %-kal, a szellemi foglalkozásúaké pedig csak 10 %-kal. 1980 és 1988 között viszont a fizikai foglalkozásúak reálbére jelentős mértékben, mintegy 13 %-kal csökkent, míg a szellemi foglalkozásúaké 1988-ban lényegében az 1980-as szinten helyezkedett el. Eközben 1980 és 1985 között kb. 2 %-kal csökkent, 1985 és 1988 között pedig ugyanennyivel emelkedett. A történelem groteszk-szomorú firtora, hogy viszonylagos bérenek a régóta indokolt növekedését az értelmiség csak stagnáló reálértéken érthette meg.

6. táblázat

A reálbérek alakulása

Év	Fizikai foglalkozásúak			Szellemi foglalkozásúak		
	Nettó nominál átlag kereset index	Fogyasztói árindex	Reálbér index	Nettó nominál átlag kereset index	Fogyasztói árindex	Reálbér index
	1970 = 100,0					
1975	135,6	114,8	118,1	132,7	114,8	115,6
1980	190,6	155,7	122,4	184,0	155,5	118,3
1981	201,1	162,7	123,6	194,9	163,0	119,6
1982	213,1	174,1	122,4	207,0	173,4	119,4
1983	221,5	186,6	118,7	214,6	186,8	114,9
1984	233,8	202,1	115,7	226,9	201,9	112,4
1985	250,4	215,8	116,0	250,3	216,4	115,7
1986	266,6	227,2	117,3	272,1	228,3	119,2
1987	283,4	247,0	114,7	299,3	246,8	121,3
1988	306,1	286,3	106,9	336,4	285,3	117,9

Forrás: Főbb népgazdasági adatok 1989. KSH 1990.

A rendszerváltás során ez a tendencia tovább folytatódott, a szellemi foglalkozásúak, ezen belül az értelmiség bére és keresete gyorsabban nőtt, mint a fizikai dolgozóké. 1989 és 1991 között a fizikai foglalkozásúak nominális átlagkeresete 164 %-kal, a szellemi foglalkozásúaké 172 %-kal emelkedett az anyagi ágakban. Az átlagbér területén 159 %-ot és 181 %-ot tettek ki ezek az értékek. 1992 márciusában, míg a fizikai dolgozók havi bruttó átlagkeresete a mezőgazdaságon kívüli anyagi szférában 17 330 Ft volt, a szellemi dolgozóké 34 510 Ft, tehát kb. a duplája. Igaz, a személyi jövedelemadó progresszivitása miatt nettó keresetben lényegesen kisebb a különbség, de akkor is jelentős a változás a múlthoz képest.

Az értelmiség anyagi életviszonyai már a Kádár-rendszer utolsó egy-két évtizedében is erősen szóródtak, differenciálódtak. Az általános iskolai tanító vagy akár tanár helyzete fényévnnyire távolodott el a divatos nőgyógyásztól, de a nyolcvanas évek végére a beosztott műszaki ügyintéző „A”-ként foglalkoztatott mérnöké is a nagyvállalati vezérigazgatóétól.

A rendszerváltással, illetve a piacgazdaság irányában történt nyitással az értelmiségen belüli *differentiálódás fokozódott*, de részben *új irányokban*. A változások anyagi nyertesei közé mindenekelőtt a sikeres vállalkozók, a vállalati menedzserek, a pénzügyi és a biztosítási szakemberek, valamint az ügyvédek és a jogtanácsosok tartoznak. Minden foglalkozási ágban nagyon felértékelődött a nyelvtudás. Az anyagi helyzet szerinti rangsor végén viszont maradtak akik voltak: a pedagógusok (kivétel: a nyugati nyelvek magánzférában, vagy ott is tevékenykedő tanárai), a könyvtárosok, a népművelők stb., de ide kerültek a hála-pénzhez nem, vagy alig jutó orvosok is.

A gazdasági visszaesés vesztesei közé tartoznak a nem vezető állású mérnökök is, akiknek a hetvenes évekig viszonylag „jól ment a soruk”, de azóta nagyon rosszabbodott. 1990-ben a gazdálkodó szervezetekben a felsőfokú közgazdasági végzettséggel rendelkező szakemberek átlagos keresete 38 282 Ft-ot, a műszaki végzettségűeké csak 26 577 Ft-ot, tehát a közgazdászokénak cca. 70 %-át tette ki.¹ A felsőfokú oktatási intézményekbe jelentkezők megoszlása nem véletlenül olyan amilyen.

A munkanélküliek aránya a szellemi foglalkozásúak között — legalábbis eddig — alacsonyabb volt és lassúbb ütemben nőtt, mint a fizikai dolgozók körében, de ugyancsak gyors ütemben nő, mindenekelőtt a termelő szférában, az iparban és a mezőgazdaságban. (A hivatali szféra — láthatóan — kevésbé fejlődik vissza.)

7. táblázat

A regisztrált munkanélküliek száma és megoszlása a foglalkoztatás állománycsoportja szerint (1991 június)

Állománycsoport	szám szerint (fő)	megoszlás (százalék)	az 1990 júniusi százalékában
Szaktanácsos	52 315	28,2	511,9
Betanított munkás	44 092	23,8	568,3
Segédmunkás	55 416	29,8	426,5
Fizikai foglalkozású	151 823	81,8	490,2
Személyi foglalkozású	33 731	18,2	415,5
Összesen:	185 554	100,0	444,4

Forrás: Némethi Ildikó: A nemzetgazdaság főbb munkaügyi jellemzői az 1991. év közepén. Statisztikai Szemle, 1992/1

Nem kétséges: a munkanélküliség az érintett értelmiségi családok jelentős részét is súlyos elszegényedéssel, anyagi ellehetetlenüléssel fenyegeti. Az SZGTI (Szakszervezetek Gazdaságtudományi Intézete) felmérése szerint 1991-ben a felsőfokú végzettségű család-fővel rendelkező háztartások 8 %-a nem vásárolt újságot, 17 %-a pedig nem költött kultúrára. Hova jutunk, ha még szélesebb körűvé és tartóssá válik a munkanélküliség?

Nézzük meg néhány értelmiségi csoport helyzetének az alakulását külön is!

¹ Forrás: Kereseti arányok szakképzettségi, illetve beosztási szintek szerint 1991. KSH 1992.

A nagyvállalati vezetők jövedelme

1992 februárjáig a nagyvállalati vezetők kb. 70 %-a cserélődött ki és azóta ez az arány tovább nőtt, egyes vélemények szerint a 90 %-hoz közelít. Ezek a vezetők tehát nem azok a vezetők, de keresetük alakulása így is érdeklődésre tarthat számot.

Mint már szó volt róla, a felső szintű gazdasági vezetők keresete nagyon megnövekedett a Kádár-rendszer utolsó éveiben. Míg 1975 és 1979 között a vállalati igazgatók és helyetteseik kereseti előnye a munkásokhoz és a nem vezető állású szellemi dolgozókhöz viszonyítva kb. 30 %-kal csökkent, a 80-as években 90 %-kal nőtt.² 1987-ben a nagyvállalatok felső vezetőinek havi átlagos keresete a hatszorosát tette ki az ipari átlagkeresetnek (mind a fizikai, mind a szellemi dolgozók keresetét számításba véve). Ez a tendencia 1988-ban is folytatódott.

34 nagyvállalati felső vezető kapott 3 millió Ft-nál nagyobb évi prémiumot akkor, amikor az ipari átlagkereset havi 9000 forintot tett ki. (HVG, 1989. május 6. 9. o.) Ezek a mi viszonyaink között hatalmas keresetek többnyire veszteséges, állami támogatással működő vállalatok vezetőinek jutottak.

Érdemes ezeket a menedzser kereseteket összehasonlítani a háború előtti hasonló keresetekkel. 1930-ban, a félféudális, tőkés Magyarországon a vállalati igazgatók hatszor, 6 és félszer annyit kerestek, mint a munkások átlagkeresete volt ugyanekkor. Úgy tűnik, hogy a 80-as évek végén az igazgatók — relatíve — legalább ennyire, vagy még többhez jutottak.

8. táblázat

**A kereseti arányok a gyárparban 1936-1938
(munkás kereset = 100)**

Év	Gyárigazgató*	Magasabb állású tisztviselő	Művezető	Munkás
1936	628	312	326	100
1937	645	309	340	100
1938	666	297	314	100

*Gyárigazgató: gyártulajdonos, bérlő, társasági igazgató
Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1938. 132—136.o.

A menedzserek keresetének ilyen rohamos növekedésében jelentős szerepet játszott a nagyvállalatok túlnyomó részének a vállalati tanácsok irányítása alá kerülése. A vállalati tanácsok többségének első intézkedése az igazgató bérének a felemelése volt. A másik oldalon pedig az állami felügyeleti szerv (a minisztérium) a politikai erőviszonyok megváltozásának hatására teljesen elbizonytalanodott, amennyire lehetett, kerülte a konfliktust valóságos, vagy vélt fő támaszával, a vállalati menedzserekkel. A menedzserei jövedelmek

² Cukor Eszter, Közgazdasági Szemle, 1990. december. 1415. o.

gyors növekedése főképp a prémiumok és jutalmak kivételesen gyors növekedése útján ment végbe. Ezt látva 1990-ben a kormány visszakozót fűjt. Ebben az évben az állami vállalatok és intézmények vezetői maximálisan alapbérük 100 %-át kaphatták jutalom- vagy prémiumként. 1991-ben azonban már feloldották a korlátozást. Az egyre nagyobb számú vegyes- vagy magántulajdonú vállalatban a menedzserek keresete többé nem vita tárgya az állam és a vállalat között, a felügyeleti szerv nem szól bele, az magánügy.

120 cég felső vezetőinek jövedelmükre vonatkozó meginterjúvolása³ a következőkre világított rá:

1991. évi összjövedelmük átlaga meghaladta a bruttó másfél millió forintot, 1992-re ennél 36 %-kal többet várnak. Azok a vezetők, akik külföldi érdekeltségű cégnél dolgoznak, lényegesen többet keresnek, mint a csak hazai tulajdonúakban alkalmazottak. A tisztán magyar tulajdonú cégeknél a vezetők 1991. évi összjövedelme bruttó 1413,1 ezer forint volt, ezzel szemben azoknál a cégeknél, ahol külföldi tulajdonos is van, ez 1721,0 ezer forintot tett ki. A legnagyobb jövedelemhez továbbra is a legnagyobb cégek vezetői jutottak.

Míg az 5 milliónál kisebb alaptőkéjű vállalatok vezetői 1992-ben másfél milliónál alig nagyobb jövedelemre számítanak, az egy milliárd feletti tőkével rendelkező cégek vezetői esetében a várt összeg közel áll a bruttó 3 millióhoz. A megkérdezett vezetők csak nem egészen egy negyedének volt tulajdonrésze abban a cégben, ahol dolgozott és az esetek jelentős részében ez csak jelképes nagyságú volt. A két legnagyobb tőkerésszel rendelkező menedzser tulajdonának figyelmen kívül hagyásával — Ők már inkább tulajdonosnak tekinthetők — az egy vezetőre jutó átlagos tulajdonrész nagysága nem érte el az egy millió forintot, azaz lényegesen kisebb összeg, mint a meginterjúvolt vezetők egyéves átlagjövedelme. Ilyen módon az ebből származó jövedelmük elenyésző. A megkérdezett vezetők csaknem fele (46,9 %) kap szolgálati kocsit a cégtől. Azok a cégek, melyekben külföldi tulajdonos is van, lényegesen nagyobb arányban bocsájtanak gépkocsit a vezetők rendelkezésére, mint a tisztán magyar tulajdonúak (gépkocsivezetőt nem). Más forrásból az derül ki, hogy a külföldi és a vegyes tulajdonú cégek esetenként vezetőik lakbérét is megtérítik. A legjobban a bankok fizetik meg a vezetőket, akár hazai, akár külföldi érdekeltségűek.

A magyar vezetői bérek még mindig lényegesen alacsonyabbak a nyugatiakénál. (Ausztriában kb. olyan magasak schillingben, mint nálunk forintban.) A különbség azonban erősen csökkenő.

A Kádár-korszakban — hasonlóan a vezető állami és pártfunkcionáriusokhoz — a menedzsereknek is módjuk volt arra, hogy bizonyos vagyont gyűjtsenek, jó saját tulajdonú lakást vagy házat, második otthon (üdülőt), kocsit stb. szerezzenek és esetleg képesek voltak gyermekeiket is ilyenekkel ellátni. Igazi nagy vagyon szerzésére azonban a termelési eszköz-tulajdon korlátozottsága miatt nem voltak képesek. Ez az út csak a rendszer összeomlása után, a privatizációval nyílt meg előttük. A privatizációban való részvétel lehetővé tette, illetve teszi számos vállalati vezető számára, hogy valóban nagy tőkéhez jusson, és ez előmozdítja további intenzív gazdagodásukat.

³ A felmérést a Medián Közvélemény és Piackutató Kft. végezte, a napi sajtó közölt belőle részleteket.

A vállalkozó értelmiség

Nemcsak az állami vállalatok volt vezetőinek egy része került át a magán-, illetve a vegyes tulajdonú szektorba, lett ott társtulajdonos vagy önálló vállalkozó, de az értelmiség más köreiből is nem kevesen próbálkoztak a vállalkozással, illetve a szabad foglalkozással.

Amikor a nyolcvanas évek elején — ha nagyon korlátozott keretek között is — lehetőség nyílt egyéni és csoportos vállalkozói tevékenységre — kiderült, hogy az értelmiség a leginkább vállalkozó hajlamú réteg Magyarországon. Az újonnan alakult többé-kevésbé magántulajdonosi jellegű kisservezetekbe elsősorban a lakosság legképzettebb része áramlott. A kisservezetek gyakran fiatal értelmiségiek speciális ismereteire (komputer technológia, nyelvtudás, műszaki tudás stb.) alapozva jöttek létre, ezek az ismeretek képezték a legfontosabb és nem ritkán az egyetlen induló tőkájüket. Sok gazdasági munkaközösség és korlátolt felelősségű társaság is főképp mérnököket egyesített. 1988-ban a hivatalosan nyilvántartott vállalkozók fele érettségizett, egyötöde felsőfokú végzettségű volt. Érdekes, hogy a vállalkozók apjának is több mint negyede érettségivel vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Különösen az első generációs értelmiségiek gyermekei körében volt megfigyelhető a vállalkozási készség. A kisvállalkozásokban tulajdonosként dolgozó értelmiségiek nagy része — akárcsak más vállalkozói csoportok — a nyolcvanas években anyagilag jól megtalálta a számítását.

A rendszerváltással, a piacgazdaság irányába haladással nagymértékben kiszélesedtek a vállalkozási lehetőségek. Ezzel a magyar értelmiség él is. A 9. sz. tábla arra utal, hogy a felsőfokú végzettségűek nagy és egyúttal növekvő arányban vesznek részt különböző vállalkozásokban. Arányuk az 1988 végi 25,0 %-ról 1991 végére 29,4 %-ra növekedett. Nem kétséges, jelentős részben értelmiségiek alkotják az újonnan kialakuló magyar burzsoázia magját. Egyesek közülük viharos gyorsasággal meggazdagodnak, mások azonban nem találják meg a számításukat. A 90-es években a súlyos recesszió, a kereslethiány és a kiélesedett konkurencia körülményei között számukra is sokkal nehezebb a piacon való helytállás, mint a megelőző évtizedben. A legsikeresebb, tartósan felszínen maradó vállalkozók azonban jelentős részben a magasán képzett értelmiségiek soraiból kerülnek ki. Ők ismerik ki magukat legjobban az állandóan változó gazdasági-pénzügyi feltételek dzsungelében, ők találják meg leginkább a megfelelő belföldi és külföldi kapcsolatokat, összeköttetéseket, ez utóbbiakat már csak nyelvtudásuk alapján is.

9. táblázat

Vállalkozók, illetve vállalkozásban résztvevők megoszlása a családfő iskolai végzettsége szerint

8 általánosnál kevesebb	1%
8 általános	7%
Szaktanulmányok végző	24%
Középfokú végzettségű	38%
Felsőfokú végzettségű	30%

Forrás: SZGTI 1991. évi felmérése

Az anyagi szférán kívül tevékenykedő értelmiség

A nem anyagi ágazatok, az egészségügy, az oktatás, a kultúra, a közigazgatás stb. a szellemi munka hagyományos területei. Az 1980. évi népszámlálás idején a magyar értelmiség 57 %-a itt tevékenykedett, 1986-ban a költségvetési szférában foglalkoztatottak 54,9 %-a felsőfokú végzettségű volt. (A vállalatokban ugyanez az arány kb. 20 %-ot tett ki.)

Az anyagi szférán kívül, a költségvetési szektorban tevékenykedő értelmiség nagy része a Kádár-rendszer „fénykorában” is lényegesen kedvezőtlenebb helyzetben volt, mint az anyagi szférában dolgozók. Az állami költségvetésből finanszírozott intézmények dolgozóinak kereseti színvonala, keresetnövekedése rendre elmaradt a vállalati dolgozókétól, mindig csak bizonyos késéssel követte azt.

A nyolcvanas évek második felében a nem anyagi ágakban foglalkoztatott szellemi dolgozóknak mind a bére, mind a keresete évről évre csökkent az anyagi ágakban foglalkoztatottakéhoz viszonyítva. 1989-ben a nem anyagi ágakban dolgozó szellemi foglalkozásúak átlagos bére csupán 85,6 %-át, átlagos keresete 87,2 %-át tette ki az anyagi ágakban dolgozókének.

10. táblázat

Az anyagi és nem anyagi ágakban foglalkoztatott szellemi dolgozók bére a szellemi dolgozók bérének népgazdasági átlagához viszonyítva

	Anyagi ágak összesen	Nem anyagi ágak összesen	Népgazdaság összesen
1985	103,3	94,9	100,0
1986	104,4	93,5	100,0
1987	105,7	91,9	100,0
1989	106,5	91,2	100,0

Forrás: Foglalkoztatottság és kereseti arányok. KSH 1985., 1986., 1987., 1989.

A diplomások esetében is ez a tendencia érvényesült, de mintha az 1987 és 1989 között megrekedt volna. A diplomások bérének és keresetének lemaradása az anyagi ágakban foglalkoztatottakéhoz viszonyítva kétségtelenül kisebb volt, mint a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező szellemi dolgozóké, ez azonban 1989-ben így is 11,8, illetve 9,2 %-ot tett ki.

11. táblázat

Az anyagi és nem anyagi ágakban foglalkoztatott diplomás beosztott dolgozók keresete a diplomás beosztott dolgozók keresetének népgazdasági átlagához viszonyítva

	Anyagi ágak	Nem anyagi ágak	Népgazdaság összesen
1985	103,0	98,3	100,0
1986	105,3	97,2	100,0
1987	106,1	96,9	100,0
1989	106,5	96,8	100,0

Forrás: Foglalkoztatottság és kereseti arányok. KSH 1985., 1986., 1987., 1989.

Magán a nem anyagi, illetve a költségvetési szférán belül is jelentősek voltak a bérkülönbségek. A legalacsonyabb a közművelődési intézményekben (könyvtárban, levéltárban, múzeumban) dolgozók keresete volt, de a pedagógusok bére sem volt sokkal magasabb, nem ritkán elmaradt a jobb szakmunkásokétól. 1982-ben a tanítók és óvónők fizetése 86,4 %-át tette ki a lakatosokénak. Ugyancsak a 80-as évek elején a Tanárképző Főiskolát végzett tanárok keresete mintegy 20 %-kal volt kisebb, mint a szintén főiskolát végzett üzemmérnököké. 1986-ban a pedagógusok átlagkeresete 22 %-kal maradt el az összes felsőfokú végzettségű dolgozó átlagkeresetétől.

Az anyagi szférán kívül tevékenykedő értelmiségi rétegek közül a legmagasabb keresethez a közigazgatásban dolgozók jutottak. (Csak a hivatalos kereseteket számításba véve.) Itt viszont igen nagyok voltak a szintek szerinti különbségek. Míg a központi hivatalokban — pl. minisztériumokban — valóban kiemelkedőek voltak a keresetek, a helyi szervekre éppen az ellenkezője volt jellemző. A községi tanácselnök vagy végrehajtóbizottsági titkár bére kisebb volt egy jó szakmunkásénál.

A nem anyagi szféra háttérbe szorulásában kétségtelenül szerepet játszottak ideológiai momentumok is, ennek a szférának a lebecsülése. Valószínű azonban, hogy nem az ideológiai momentumok játszották a fő szerepet. Ezek gyakran inkább csak ürügyként szolgáltak. Valójában — mindenekelőtt a gazdasági kényszerhelyzetek, a rövid távú gazdálkodás szorítása következtében — minden olyan tevékenység háttérbe szorult, amelynek eredményei csak hosszabb idő múlva mutatkoznak akár az anyagi, akár a nem anyagi szférában.

Még inkább így volt ez a rendszer felbomlása idején. A gyors eladósodásnak, a költségvetési egyensúly megingásának a következményeit fokozott mértékben az oktatás, a kultúra, az egészségügyi területen dolgozók viselték. 1990-ben az egészségügyi, kulturális és szociális területen tevékenykedő diplomások átlagos keresete csupán 48 %-át tette ki a gazdálkodó szervezetekben dolgozó felsőfokú közgazdasági végzettséggel rendelkező, és 69 %-át a műszaki végzettségű szakemberekének. 1991-ben egy nem vezető beosztású diplomás havi nettó átlagkeresete az egészségügyi, szociális és kulturális ágakban csupán 89 %-a volt az iparban (közép- és nagyiparban) dolgozóknak.⁴

Az anyagi szférán kívüli területeken az iskolai végzettség hatása még kevésbé tükröződik a bérekben, mint az anyagi szférában. Az egészségügyben és a kulturális ágazatokban 1991. I. félévében a felsőfokú végzettségűek kereseti előnye alig 19 % volt a felsőfokú végzettséggel nem rendelkezőkéhez képest. (A bruttó kereset alapján számítva. A nettó keresetben még kisebb volt a különbség.)

A vezető és irányító munkakörben dolgozók még nagyobb hátrányban vannak az anyagi szféra ilyen munkakört betöltő dolgozóikhoz képest, mint a beosztottként foglalkoztatottak. 1991-ben az ipari felsőszintű vezetők (vezető „A”) havi átlagkeresete az 50 fő feletti vállalatok körében 81 738 Ft-ot tett ki, az egészségügy, a szociális és a kulturális szolgáltatások területén tevékenykedő ugyanilyen szintű vezetőké ennek csak 55 %-át.

1990-ben a középiskolai és felső tagozatos általános iskolai tanárok átlagbére 16 180 Ft-ot, átlagkeresete 17 442 Ft-ot tett ki. Ugyanebben az évben az anyagi ágakban foglalkoztatott szellemi foglalkozásúaknak a bére is és a keresete is ennél magasabb volt (17 453, illetve 18 175 Ft), noha ez utóbbiaknak csak egy része felsőfokú végzettségű.

⁴ Forrás : Kereseti arányok szakképzettségi, illetve beosztási szintek szerint 1991. KSH, 1992.

Még sokkal rosszabb a tanítónők és az óvónők helyzete, 1990-ben bruttó bérük 11 616 Ft-ot, bruttó keresetük 12 457 Ft-ot tett ki, alig kétharmadát a szellemi foglalkozásúak átlagának.

12. táblázat

A pedagógusbérek az anyagi ágakban dolgozó szellemi foglalkozásúak bérének százalékában

Megnevezés	1990. I. n.év	1991. I. n.év
Óvodapedagógusok	70,3	69,9
Általános iskolai tanítónők és tanárok	86,2	86,6
Középiskolai tanárok	105,4	107,8
Közoktatásban dolgozó pedagógusok összesen	87,2	88,4

Forrás: *Semjén András*: Bérek, alku és hatékonyság a tanárok munkaerőpiacán. Közgazdasági Szemle, 1991. október 962. o.

1990 és 1991 első negyedéve között a pedagógusoknak az anyagi ágakban dolgozó szellemi foglalkozásúak béréhez viszonyított helyzete — elsősorban a középiskolai tanárok ilyen viszonylatú relatív bérének a növekedése miatt — valamit javult (12. táblázat). Különböző tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy főképp a vezető állást betöltők (igazgatók, igazgatóhelyettesek stb.) bére, illetve keresete nőtt. E relatív javulásnak tényezője egy sor anyagi termelőág meggyengült bérköltségviselési képessége is.

Ma már az orvosok hivatalos keresete alig haladja meg a pedagógusokét, illetve ezen belül a középiskolai tanárokét. Az egészségügyi reform hatása ezen a téren még nem mérhető fel, de — legalábbis a közeljövőre — nem sok jót ígér. Mint ismert, kritikussá vált a tudományos és művészeti területeken dolgozók nagy részének a helyzete. Ennek súlyos, és nagyrészt speciális problémáival való foglalkozás meghaladná e tanulmány kereteit.

Az értelmiség relatív bérhelyzetének már a 80-as években megkezdődött javulása a rendszerváltással kétségtelenül tovább folytatódott. Ez a javulás azonban nagyon egyenlőtlen, a többség abszolút helyzetének a romlása mellett megy végbe.